

Петро КРАЛЮК

Переписка князів Андрія Курбського та Костянтина Острозького: міф чи реальність

Образ князя Андрія Курбського (1528-1583), який існує в науковій літературі, не може не вражати. З одного боку, високопоставлений аристократ-феодал, який бере активну участь у політичному житті, талановитий полководець, життя якого проходить у постійних військових походах. А, з другого боку, організатор одного із перших просвітницьких осередків на українських землях, інтелектуал-гуманіст, що цікавиться античною філософією та творами "отців церкви", перекладає їх церковнослов'янською мовою і для цього навіть в похилому віці вивчає латинську мову, веде активне листування, пише історичні праці тощо.

"Канонічна" біографія цього князя, витворена російською історіографією та літературознавством, виглядає приблизно таким чином [наприклад, див. 5]. Народився він близько 1528 р. Походив із роду князів Ярославських. У 1549 р. А.Курбський мав дворовий чин стольника. Цар Іван Грозний у серпні 1550 р. призначив його на відповідальний пост воеводою в Пронськ. Через рік А.Курбський був зарахований у тисячники. В 1551-1552 рр. ніс військову службу почергово у Зарайську, Казані та Каширі. Під час взяття Казані в 1552 р. проявив себе як талановитий полководець. У 1553-1555 р., командує російськими військами, придушував повстання поволзьких народів. У 1556-1557 рр. А.Курбський входив до складу "вибраної ради" — найбільш наближених людей до Івана Грозного. Тоді ж він отримав боярський чин. В 1558 р. почалася Лівонська війна. Під керівництвом А.Курбського було здійснено ряд успішних військових операцій. Йому вдалося взяти Нейгауз, Дерпт, Вітебськ.

Однак з якихось причин А.Курбський попав у немилість до Івана Грозного і в ніч на 30 квітня 1564 р. втік до Великого князівства Литовського. Поступивши на службу до литовців, він отримав ряд земельних володінь — багату Ковельську волость і місто Ковель із замком, які раніше належали королеві Боні, староство Кревське, а пізніше Смідинську волость та помістя в Упінській волості. Взимку 1565 р. брав участь у поході польсько-литовського війська на Великі Луки, командує 15 тисячним загоном. У 1575 р. бився проти татар, які нападали на Волинь. У 1579 р. разом зі своїм загоном брав участь у взятті Полоцька Стефаном Баторієм.

Окрім того, А.Курбський не стояв осторонь від внутрішньополітичного життя. Перебував у Любліні під час сейму 1569 р., коли була укладена державна унія між Польщею та Литвою, обирався депутатом від Волинського воеводства на елекційний сейм 1573 р.

Чимало уваги князь приділяв вирішенню господарських питань та сімейних справ. Його перша дружина була ув'язнена Іваном Грозним

і померла. У 1571 р. А.Курбський одружився на княгині Марії Юріївні Гольшанській. Однак цей шлюб не був для нього щасливим. Пізніше, у 1579 р., він одружується на Олександрі Петрівні Семашко.

Здавалось, при такому бурхливому житті не повинно було б залишатися місця для вчених занять. Однак до нас дійшли т.з. "Збірники Курбського", які датуються не раніше останньої третини XVII ст. [Вперше корпус творів А.Курбського був опублікований у 1833 р. російським вченим М.Устряловим, див.: 8. Потім ці твори неодноразово перевидувалися, див. бібліографію їхніх видань: 10; с.501]. У цих збірниках вміщені твори, що дають підстави говорити про А.Курбського як про інтелектуала. Найбільшу увагу дослідники звертають на його твір "Історія про великого князя Московського", а також на переписку А.Курбського та Івана Грозного.

А.Курбському також приписують компілятивну "Історію про восьмий собор", яку нібито він склав у 80-і роки XVI ст. Однак джерелом цього твору є твір Клірика Острозького "Історія про лістрійський, тобто розбійницький, Ферарський чи Флорентійський собор", опублікований у Острозі в 1598 р. Сумнівно, що вказаний твір Клірика Острозького був створений за життя А.Курбського, який помер у 1583 р. Схоже, "Історія про восьмий собор" належала іншому автору.

До "Збірок Курбського" входить ряд листів до різних осіб, які приписуються цьому князю. Це – "Відповідь про правдиву віру Івану многовченому", три листи до князя Костянтина Острозького, по два листи до пана Федора Бокія Печихвостовського, віленського друкаря Кузьми Мамонича та старця Васяна, а також по одному листу до учня старця Артемія Марка Сарихозіна, до якогось старця в Печерський монастир, шляхтичів Кодіяна Чаплича, Остафія Троцького, Древінського, княгині Чорторийської, львівського міщанина Семена Сідляра, а також до невідомого кореспондента під назвою "Ответ восточных или щит церкви правоверной". Із них датовані лише три листи – до К.Чаплича (21 березня 1575 р.), Древінського (1576), С.Сідляра (січень 1580).

Листи до К.Острозького, в яких йдеться про книгу П.Скарги "Про єдність костелу божого...", могли з'явитися не раніше 1577 р., тобто року виходу цієї книги. Ймовірно, вся ця переписка відноситься десь до другої половини 70-х – початку 80-х рр. XVI ст.

Вказані листи носять полемічний характер. Так, наприклад, у листах до К.Острозького критикується "аріанин" Мотовило, який написав полемічну відповідь на книгу П.Скарги "Про єдність костелу божого...", у листі до К.Чаплича засуджуються російські єретики Феодосій Косой та Ігнатій, у листі до княгині Чорторийської робляться застереження щодо її намірів віддати дітей навчатися в єзуїтський колегіум і т.д.

Загалом автор листів виявляє неприйняття католицизму, але особливо вороже налаштований він проти реформаційних учень.

Існує думка, ніби А.Курбський у своєму селі Мильяновичі (Мильці), що на Ковельщині, зорганізував гурток, який займався перекладами на церковнослов'янську мову творів Іоана Златоуста, Іоана Дамаскіна й, можливо, інших "отців церкви".

***Переписка князів Андрія Курбського та Костянтина Острозького:
міф чи реальність***

Як зазначалося вище, “Збірки Курбського”, куди ввійшли приписувані цьому князю твори та переклади, були укладені в Москві десь у останній третині XVII ст.

Це був час, коли в Москву хлинули інтелектуали-емігранти з України. Вони були конче потрібні для Російської держави, яка активно розвивалася. Однак у Московії їх часто сприймали як “недостаньо правовірних”, а той як єретиків, котрі зазнали західних (католицьких і протестантських) впливів. Тому їм постійно доводилося демонструвати свою правовірність.

У цьому плані непогано могли б послужити “Збірники Курбського”, які, швидше всього, були укладені українськими емігрантами. Адже ці збірники демонстрували, що на українських землях були традиції відстоювання чистоти православної віри. Вказані традиції пов’язувалися з московитином А.Курбським. Збірники також показували, що в А.Курбського було відносно широке коло соратників на українських землях, які разом із ним відстоювали чистоту православ’я, боролися з різними ересями (в т.ч. й російськими єретиками!).

Українських емігрантів, які опинилися в Московії, не міг не шокувати деспотичний режим у цій державі. Як-не-як вони звикли до певної свободи. Листи ж А.Курбського до Івана Грозного і особливо його “Історія про великого князя Московського” виглядали як заперечення цього деспотизму. Освячені авторитетом відомої людини, вони не могли не імпонувати українським емігрантам. Тому можемо припустити, що міф про А.Курбського був витворений саме в середовищі цих емігрантів.

Друге дихання цей міф отримав у 30-40-х рр. XIX ст. У той час перед царським урядом постало питання ліквідації уніатської церкви на Правобережній Україні, яка порівняно недавно ввійшла до складу Росії. Йшлося про православізацію та русифікацію цього краю. Необхідно було довести, що цей край “істинно російський”, що його населення намагалося зберегти чистоту православ’я і вело боротьбу із західними, передусім католицькими, впливами. Для обґрунтування такої думки здійснювалася певна наукова робота, вишукувалися відповідні документи.

У цьому контексті цілком зрозумілою стає публікація в 1833 р. М.Устряловим творів, приписуваних А.Курбському, поява в 1849 р. двохтомного дослідження В.Іванишева “Життя князя Андрія Курбського в Литві і на Волині” [5], а також багатьох інших праць, присвячених А.Курбському. При цьому переважно акцентувалася увага на його діяльності в плані захисту православ’я на Волині [1; а також 2; 63, 110, 120, 122]. Водночас описувана різними російськими авторами культурно-просвітницька діяльність цього князя у волинському краї ніби свідчила про перевагу російської культури XVI ст. над культурою українською. Адже А.Курбський, виявляється, консультував з богословських питань самого князя К.Острозького – засновника Острозької академії, першого вищого навчального закладу на східнослов’янських землях!

Міф про А.Курбського виявився корисним не лише для російського самодержавства. Російські інтелектуали прозахідного спрямування ладні були побачити в особі А.Курбського першого “західника”. Так, М.Добролюбов, характеризуючи “Історію про великого князя Московського”, писав, що це перша історична праця, “написана частково уже під впливом західних ідей; нею Росія відсяткувала початок свого визволення від східного застою та вузької односторонності понять” [4; 247].

На жаль, міф про А.Курбського був безкритично сприйнятий не лише російськими, а й українськими дослідниками. Так, М.Грушевський, пишучи про культурні рухи в Україні в XVI ст., чимало уваги приділяв особі М.Курбського, характеризуючи його як видатного інтелектуала, творця Миляновицького осередку [3, с.440-444]. Подібні характеристики цього князя зустрічаються в роботах багатьох інших українських авторів.

Про А.Курбського зараз існує величезна література [див. бібліографію: 10; 501-503]. У багатьох роботах він подається як інтелектуал гуманістичного спрямування. Власне, діяльність А.Курбського-інтелектуала зараз виступає не стільки предметом наукових досліджень, скільки предметом своєї наукової віри.

Цю віру спробував похитнути американський вчений Едвард Кінан, опублікувавши в 1971 р. дослідження, в якому доводилося, що переписка А.Курбського та І.Грозного є фальсифікатом [12]. Гіпотеза Е.Кінана викликала бурхливу реакцію й дискусію в науковому світі. Незважаючи на велике число критиків американського вченого, важко сказати, що заперечення його гіпотези було достатньо аргументоване.

Ми поділяємо точку зору Е.Кінана, що твори, які приписуються А.Курбському (чи, принаймні, більша їхня частина), не могли йому належати.

Варто враховувати, що Московське князівство першої половини XVI ст., де виріс і сформувався А.Курбський, аж ніяк не було державою, де процвітали наука й освіта. У плані культурного розвитку воно явно поступалося не лише Західній Європі, а й сусіднім українським та білоруським землям. Грамотність у цій державі була уділом лише незначної групи духовних осіб та чиновників. Щодо тогочасної російської аристократії, то “книжність” для неї була і не потрібна, і не характерна. Дуже сумнівно, що реальний А.Курбський взагалі вмів читати й писати.

Російські дослідники, ймовірно, свідомо закривали очі на факти, які давали підстави говорити про неграмотність князя. Порівняно недавно німецька дослідниця Інґа Ауербах опублікувала однозначні архівні документи, із яких випливало, що А.Курбський не вмів писати свого імені кирилицею, точніше, заявляв, що не вміє. Щоправда, І.Авербах допускає, ніби А.Курбський надиктовував атрибутовані йому тексти [11]. Знайдений лише підпис А.Курбського латинськими літерами, але він говорить, що його автор ледь вмів розписуватися [6; 233]. Очевидно, князь, опинившись у Великому князівстві Литовському, змушений був оволодіти якимись азами “латинської

**Переписка князів Андрія Курбського та Костянтина Острозького:
міф чи реальність**

грамоти". Бо без цього йому було важко займатися й військовими, і господарськими справами. Принаймні, треба було вміти хоча б розписуватися.

Дуже дивним виглядає інтерес А.Курбського до захисту православної церкви, що виражалося в написанні полемічних писань і в перекладацькій діяльності. Багато російських авторів намагалися пояснити це явище чисто психологічно. Мовляв, князь, зрадивши царя Івана Грозного, відчував душевний дискомфорт. І, щоб ліквідувати його, компенсувати свою зраду, почав захищати православ'я. Такий психологічний аргумент виглядає малопереконливо.

Реальні інтереси А.Курбського не потребували захисту православної церкви. Можна, звичайно, допустити, що робив він це з ідеалістичних мотивів. Але до ідеалістів, схоже, князь не належав, адже він без проблем перейшов на бік короля-католика і служив йому вірою й правдою. Тай життя А.Курбського, яке проходило у військових походах, політичних інтригах, судових тяжбах, не залишало місця для ідеалізму.

Дуже дивною виглядає т.з. "литовська переписка" А.Курбського. Зокрема, чого вартують його два листи до К.Острозького, в яких він рецензує відповідь Мотовила на книгу Петра Скарги "Про єдність костелу божого...". Виявляється, А.Курбський, який навіть не вмів розписатися кирилицею й з великими труднощами розписувався латинськими літерами, не лише осилив великий за об'ємом польськокомовний трактат П.Скарги і відповідь на нього, але й продемонстрував чималу компетентність у питаннях православного богослов'я. Взагалі складається враження, що всі ці "литовські листи" написані духовною особою, яка переважно переймалася церковними проблемами.

Е.Кінан вважає, що "литовські листи", приписувані А.Курбському, були створені приблизно в той період, коли жив цей князь (орієнтовно з 1575 по 1607 рр.). Але належали вони іншій людині (чи людям). "Багато з цих автентичних текстів, — пише дослідник, — містять самопосилання на якогось "Андрія", "Андрія Ярославського" або "Андрія Курпського" (останній згадується здебільшого в пізніх списках, заголовках чи додатках). Деякі з них мають примітки на полях (часто переписані разом із текстом, іноді в нього включені), позначені як "сказ Андрея". На думку Е.Кінана, автором цих текстів виступав волинський чернець Андрій Ярославський, що походив із галицького міста Ярослава — досить розвинутого на той час торгово-ремісничого й культурного центру [6;235, 238-239].

Андрій Ярославський відомий тим, що в квітні 1585 р. уклав у Львові "Учительне Євангеліє", вмістивши до нього числені переклади відповідних коментарів, у т.ч. з латиномовних видань Іоана Златоуста, які використовувалися при перекладі "Нового Маргариту" [Про Андрія Ярославського див.: 9; 1-18].

На користь авторства Андрія Ярославського говорить і ряд опосередкованих даних. У той час саме галицькі землі в основному давали інтелектуалів, що виступили ревнителами православ'я в

східнослов'янському регіоні. Автор же "литовських листів" А.Курбського саме й виступає як такий ревнитель. Також географія кореспондентів автора "литовських листів" скоріше свідчить на користь того, що вони писались зі Львова, а не з волинського Полісся.

Виходячи з вищесказаного, ми приходимо до наступних висновків. Князь А.Курбський, перебуваючи на Волині, зовсім не займався культурно-просвітницькою діяльністю, яку йому приписують. Не існувало також Миляновицького культурного осередку. Це все міф, який має свою логіку розвитку.

Схоже, цей міф створили українські емігранти-інтелектуали в Московії в кінці XVII ст. Результатом цього міфу стали "Збірники Курбського", куди увійшли автентичні тексти українських авторів кінця XVI – початку XVII ст. Очевидно, українським авторам належить і апокрифічне листування князя А.Курбського та царя Івана Грозного, а також "Історія про великого князя Московського". У кінці XVII ст. міф про релігійно-культурну діяльність А.Курбського допомагав українським емігрантам увійти в московське середовище.

Відродження цього міфу відбулося в 30-40 рр. XIX ст. Тоді він набув науковоподібного характеру й фактично служив імперським цілям російського самодержавства. Продовжив цей міф своє життя і в радянські часи, "доводячи" думку про високий розвиток російської культури в допетровський період.

Можливо, нарешті настав час покінчити з цим міфом. І замість того, щоб повторювати фантазії про релігійно-культурну діяльність А.Курбського, варто було б з'ясувати, хто з українських авторів написав твори, що приписують цьому князю, і хто спричинився до творення міфу про А.Курбського-просвітника.

Література

1. Андреев В. Очерк деятельности князя Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни. - М., 1873.
2. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. - СПб., 1888.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наук. думка, 1995. - Т.VI.
4. Добролюбов Н.А. О степени участия народности в развитии русской литературы // Сочинения: В 9 т. - М.- Л., 1962. - Т.2.
5. Иванишев В.Д. Жизнь князя Андрея Курбского в Литве и на Волыни: В 2-х т. - К., 1849.
6. Кінан Е. Російські історичні міфи. - К.: Критика, 2001.
7. Пейчев Б. Философский трактат в Симеоновом сборнике. - К., 1983.
8. Переписка с Иваном Грозным: Сказания князя Курбского / Изд. Н.Г.Устрялова. - СПб., 1833. - Ч.1-2.
9. Свянтицький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції А.Петрушевича. - Львів, 1911. - Т.3.
10. Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV-XVI в.) / отв. ред. Д.С.Лихачев. - Л.: Наука, 1988. - Ч.1.
11. Auerbach I. Andrej Michailovic Kurbskij: Leben in osteuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts. - München, 1985.
12. Keenan E. The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. - Cambridge, 1971.